

PRILOG O HRVATSKOM SUDJELOVANJU U DIPLOMATSKIM
ODLUKAMA DRUGE JUGOSLAVIJE O ZAPADNIM HRVATSKIM
KRAJEVIMA (1943.-1947.)

Petar STRČIĆ

Arhiv HAZU, HR-10000 Zagreb, Strossmayerov trg 2

IZVLEČEK

Od leta 1918 do 2. svetovne vojne je bil del hrvaške vzhodnojadranske obale pod Kraljevino Italijo. V času narodnoosvobodilnega boja, zlasti od leta 1944, in nato leta 1945 je potekal tudi diplomatsko-politični boj za ohranitev uspešnih vojnih rezultatov. V tej dejavnosti, ki se je v glavnem zaključila s Pariško mirovno pogodbo leta 1947, je pomemben delež prispevala vrsta Hrvatov (J. Broz Tito, mons. dr. A. Juretić, mons. dr. B. Milanović, dr. A. Mandić, dr. I. Ribar, dr. I. Smodlaka idr.), po-samezna hrvaška območja (npr. Istra, s sprejetjem svojih odločitev o prekinitvi državnopravnih zvez z Italijo) kot Hrvaška v celoti.

Nije na odmet prisjetiti se odmah na početku: pri razmatranju sadržaja pitanja o hrvatskom sudjelovanju u diplomatskim odlukama druge Jugoslavije u vezi s pri-premama za Parišku mirovnu konferenciju 1947. god. te davanja odgovora na to pitanje treba imati na umu jednu od najbitnijih činjenica, iako je ona opće poznata barem na područjima bivše Jugoslavije, koja je nastala i nestala u krvavim ratovima, potrajavši pedesetak godina, do početka devetog desetljeća našega vijeka (Čulinović, 1968a; Bilandžić, 1979; Petranović, Zečević, 1985; Pirjevec, 1995). Ta se činjenica ogleda u tome da je spomenuta državna cjelina nastajala na razvalinama prve Jugoslavije i razvijala se u periodu od 1941. god. dalje, dakle tijekom zahuktavanja Drugoga svjetskog rata; točnije rečeno - tijekom općenarodnoga oslobodilačkog rata na prostoru propale prve Jugoslavije, koji se i vodio protiv više stranih okupatora i domaćih kvislinga (Borbe u Hrvatskoj, 1952; Borbe u Sloveniji, 1952; Oslobodilački rat..., 1957, 1958). Druga jugoslavenska državna zajednica stvorena je od dijelova koje su 1941. god. prisvojile evropske članice Osovine (Aprilski rat 1941, 1969; Čulinović, 1970), ali i dijelova koji su do tada bili izvan nje, i to na temelju međudržavnih ugovora što su poslije 1918. god. sklapani između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenije i Kraljevine Italije (Jovanović, 1950; Krizman, 1975; Bratulić, 1966, 5-70). Praktično - bilo je to okupljanje dijelova prijašnje kraljevske

Jugoslavije, ali i nekih dijelova hrvatskih zemalja koje upravno nisu bile zajedno okupljene u jednome nacionalno-državnom okviru od vremena ulaska Hrvatskoga Kraljevstva u Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo, tj. od prijelaza iz 11. u 12. stoljeće (Klaić, 1972, 80-90). Od 1941. god. dalje to je teritorijalno i nacionalno okupljanje usmjeravano iz jednoga vodećeg središta, iz Centralnoga komiteta Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) (Povijest Saveza komunista Jugoslavije, 1985, 175 sq.), i to preko podređenoga CK KP Hrvatske (Jelić, 1972); oni su pokrenuli i vodili narodnooslobodilački rat (NOR) (usp. Borbe v Hrvatskoj, 1952; Borbe u Sloveniji, 1952; Oslobodilački rat..., 1957, 1958; Komunistički pokret..., 1969), a takvo centralističko odlučivanje o bitnim, nerijetko i o nebitnim pitanjima spuštalo se i na sve niže upravljačke razine, pa i tu činjenicu treba uzeti i obzir kad se govori i o hrvatskom sudjelovanju u diplomatskim odlukama druge, u ovom slučaju republikanske Jugoslavije.

Ovdje moramo upozoriti na jednu komponentu povezanu sa sadržajem na idućim stranicama ovoga članka; naime, pod pojmom Hrvatske uzimamo u obzir i promatramo onaj geografski prostor koji danas obuhvaća Republiku Hrvatsku, pa u tome smislu razmatramo prilog hrvatskih predstavnika, ne uzimajući u ovoj prigodi u obzir udio hrvatskih predstavnika iz Bosne, Hercegovine itd. u tome diplomatsko-političkom radu. No, naravno, ima i svojevrsnog odstupanja od takvih naznaka, jer netko s pravom može upozoriti na opće poznatu činjenicu da je u jednoj osobi generalni sekretar KP Jugoslavije, vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije odnosno Jugoslavenske armije, pa (jedini) maršal i predsjednik ratne vlade - Nacionalnoga komiteta oslobođenja Jugoslavije bio Josip Broz Tito; a on je, pak, Hrvat, iz Hrvatskoga zagorja (Dedijer, 1953). Stoviše, Hrvati su bili i dr. Ivan Ribar (Reljić, Mihaljčić, 1973; Ribar, 1948; 1949; 1951; 1952), prvi i jedini predsjednik najvišega foruma te druge Jugoslavije - Antifašističkoga vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ i savremenost, 1984), kao i dr. Josip Smolaka, prvi ministar - "povjerenik" - vanjskih poslova spomenute ratne vlade NKOJ-a (Plenča, 1962).¹ Drugim riječima, uzimajući u obzir Broza i Ribara - dva najviša rukovodioca druge Jugoslavije bili su Hrvati. No, kako je već rečeno, zbog centralističkoga vođenja KPJ i do 1941. god. u načelu se teško može govoriti o nekome samostalnijem odlučivanju bilo koje federalne jedinice ili njenih predstavnika na diplomatskom polju, a van uobičajenog i uhdanog sustava kakav je bio u praksi i do tada u KPJ, odnosno u KPH (usp. Povijest Saveza komunista Jugoslavije, 1985; Jelić, 1972); napose je bilo neprikosnovena Titova riječ (usp. Povijest Saveza komunista Jugoslavije, 1985; Jelić, 1972; Leković et al., 1978). Doduše, donekle se još i može govoriti o nekim težnjama i željama do potkraj 1943. godine, do kada i

1 Usp. i Zapisi dra Josipa Smolake (Zagreb, 1972) o njegovu političkom radu do Rapalskog ugovora 1920. godine.

traje široko zasnovani antifašistički i oslobodilački usmjeren rat, ali on se tada definitivno pretvara u komunističku ("socijalističku"), točnije rečeno u boljševičku revoluciju sa snažnim natruhama staljinizma (usp. Povijest Saveza komunista Jugoslavije, 1985; Jelić, 1972; Leković et al., 1978; Tuđman, 1960; Tuđman, 1963). Jer, od 1944. god. dalje i u Hrvatskoj prevladaju silovite revolucionarno-komunističke metode djelovanja, poznate iz svih revolucija, pa tako i iz Oktobarske revolucije, ali napose iz staljinističkoga razdoblja SSSR-a.

Spomenuti i nespomenuti hrvatski predstavnici, komunisti i nekomunisti, susretali su se s drugim predstavnicima antihitlerovske koalicije; oni su mogli u osobnim kontaktima utjecati na formuliranje njihovih stajališta, pa su to i činili. Ti su stranci, potom, svoje utiske prenosili nadležnima, kao što je, npr., britanski major i parlamentarni zastupnik Randolph Churchill svome čuvenome ocu Winstonu prenosio dojmove iz travnja 1944. god. o razgovorima i susretima s hrvatskim predstavnicima narodnooslobodilačkog pokreta te utiske o njima samima i o tadašnjem trenutku NOR-a uopće (Plenča, 1962, 227-229; Biber, 1981, 128-136). Treba podsjetiti i na Brozovo osobno i bitno sudjelovanje u vanjskopolitičkim pregovorima oko niza pitanja druge Jugoslavije u stvaranju, od susreta sa Staljinom do susreta s Winstonom Churchillom 1944. godine, na primjer, te u donošenju odluka. Na ovo treba podsjetiti jer su Titove odluke u diplomatskim pitanjima nerijetko bile presudne i ključne; ali Broz se pri tome znalački koristio i znanjem niza iskusnih poznavalaca pojedinih problema i komunista i nekomunista (usp. Povijest Saveza komunista Jugoslavije, 1985; Jelić, 1972; Tito, 1959-1972; Tito, 1978).

Pojedini hrvatski predstavnici napose su se, već tijekom rata, istakli u diplomatskoj i vanjskopolitičkoj borbi za Istru i druge hrvatske krajeve na istočnoj obali Jadrana, a koje je - kao i Primorsku i druge slovenske krajeve - držala Italija poslije 1918. godine; te akcije dolazile su do izražaja u raznim prigodama. (Usp. lit. u priloženom bibliografskom izboru.) Naime, napose je složeni odgovor na pitanje budućih granica, i to zapadnih, dakle hrvatskih i slovenskih bio došao u prvi plan zanimanja antihitlerovskih savezničkih velikih sila tijekom 1944. godine, kada se radilo o traženju mjesta za desant na tlo osovinske Evrope, a s time u vezi i početka brže sovjetske ofenzive prema zapadu. S time u vezi je i početak prvih sukoba oko budućih interesnih sfera angloameričkoga i sovjetskoga svijeta u Evropi, a nakon što bude uništen nacifašistički protivnik (usp. Nešović, 1978). Kao na prostor za desant pomišljao se i na Istru (Kljaković, 1979; Nešović, 1973, 55-57), pa je i hrvatski dio Istarskog poluotoka naglo ušao u fokus pažnje zapadnih saveznika (Kljaković, 1979; Nešović, 1973, 55-57; Nešović, 1974-1977, 113-156).

Pitanje Istre izbilo je u prvi plan tijekom susreta J. Broza s W. Churchillom u Caserti kod Napulja 12. i 13. kolovoza 1944. godine (Kljaković, 1976, 69-79; Kljaković, 1972, 47-63; Strčić, 1978a; Strčić, 1982, 49-61; Strčić, 1978b, 59-84), kada je Tito neočekivano za iskusnoga britanskog odnosno svjetski poznatoga i

uglednog političara Churchilla, pokazao izrazitu diplomatsku vještinu, ali i upornost pregovarača u obrani svojih zahtjeva (Biber, 1981, 273-293). A to utoliko više što su ti zahtjevi bili utemeljeni na već postignutim uspješnim rezultatima tijekom NOR-a u zapadnim hrvatskim i slovenskim krajevima.² U tome pogledu upozoravam i znalce na važnost finesa u igri riječima u Caserti oko položaja tadašnje Rijeke u o pregovorima Churchill-Broz u Caserti.

Churchill je tada spomenuo tadašnju Rijeku, poznati grad koji se tada nalazio uz zapadnu obalu utoka Rječine u Jadransko more; grad je do tada državnoopravno i međunarodnoopravno bio u rukama Kraljevine Italije, a tada, 1944. god. u rukama Velikonjemačkog Reicha. Tito je potvrdio Churchillove riječi, ali spomenuvši susjedni Sušak koji se nalazio na istočnoj obali toga ovećega potoka Rječina, državnoopravno je bio u rukama nekadašnje Kraljevine Jugoslavije, a tada također u rukama Hitlerove Njemačke (Biber, 1981, 275).³ No, oba ta susjedna grada jedna su

- 2 Broz je 12. kolovoza Churchill u Caserti dostavio tekst, u kojem, pored ostaloga, stoji i sljedeći prvi odlomak: "Smatram potrebnim da se bar u glavnim crtama razjasni pitanje Istre i Slovenije u slučaju da se savezničke trupe iskrcaju u tom području." (Tito je na sastanku s Churchillom rekao "da bi bio vrlo sklon operaciji protiv istarskog poluotoka u kojoj bi sudjelovale jugoslavenske snage" (Biber, 1981, 280, op. P. S.). Mislim da je potrebno da Vas obavjestim - a Vas su bez sumnje na to već upozorili Vaši oficiri za vezu - da na teritoriju Istre i Slovenskog primorja, to jest, na teritoriju koji je mirovnim ugovorima dan Italiji, sada postoje ne samo oružane snage naše Narodno-oslobodilačke vojske, već i organizirana civilna vlast gdje god okolnosti dopuštaju. S obzirom na to, treba jasno definirati odnos savezničkih snaga koje će operirati u tom području i naše vlastite uprave, i vojne i civilne. Isto vrijedi za teritorij Slovenije unutar granica prijašnje Jugoslavije koji bi savezničke snage mogle prijeći u toku operacija. Još ne poznajem točno stajalište Vaših vojnih vlasti u tom pogledu, te bih vrlo volio čuti Vaše mišljenje, jer bi to mnogo pomoglo u usklađivanju naših zajedničkih napora da postignemo što skoriju pobjedu nad njemačkim okupatorskim snagama" (Biber, 1981, 292). Na satanku Broza s načelnikom Štaba vrhovnoga savezničkog komandanta generaljtnantom Jamesom A. H. Gammelom 13. kolovoza, pored ostaloga, razgovaralo se i o sadržaju spomenute 1. točke u Titovu dopisu Churchill: "Maršal Tito je naglasio da su njegove vojne i civilne vlasti već stvarno uspostavile tamo znatnu kontrolu iako su ti teritoriji dio Italije po postojećim ugovorima. On potpuno shvaća potrebu da savezničke trupe čuvaju komunikacijske linije u tim područjima i potpuno se slaže s tim. Također se složio da vrhovni saveznički komandant vrši opću operativnu kontrolu u područjima o kojima se radi sve dok bude potrebno braniti njihove komunikacijske linije. Ali on smatra da vojnu i civilnu mjesnu upravu moraju provoditi njegove civilne i vojne vlasti koje bi usko surađivale s vojnim vlastima Saveznika" (Biber, 1981, 293; usp. Mikolić, 1977, 63-145). U zapisniku sastanka sljedećeg dana (13. kolovoza), na kojemu su sudjelovali i dr. Ivan Šubašić, predsjednik jugoslavenske kraljevske emigrantske vlade, te predstavnik NOP-a generalmajor dr. Vladimir Velebit, stoji da se Churchill "vratio (...) na mogućnost da Saveznici dođu u Istri u suradnji s mjesnim jugoslavenskim vlastima. To je operativno pitanje koje će zahtijevati pažljivo proučavanje i savjetovanje s predsjednikom Sjedinjenih Američkih Država. Ministar Predsjednik (premijer britanske vlade W. Churchill, op. P. S.) je naglasio potrebu tajnosti u vezi s tom mogućom operacijom i zamolio da se jugoslavenske i britanske vlasti dogovore o šifriranom imenu za Istru. General Velebit je preuzeo na sebe da predloži šifrirano ime" (Biber, 1981, 288-289).
- 3 O tadašnjoj Rijeci usp. Povijest Rijeke (1988), a o Sušaku: Rački (1929, 1990). O oba grada pod Trećim Reichom i u NOR-u usp. Butorović (1975); Carnier (1982); Kaltenegger (1993); Kaltenegger (1996).

prirodna, gospodarska i nacionalna cjelina, a oko njih i u njima samima od 1941. god. razvijao se narodnooslobodilački pokret i trajao pravi oružani rat po ulicama oba naselja; Sušak je bio i oslobođen u doba kapitulacije Kraljevine Italije 1943. godine (usp. Butorović, 1975, 289-324), pa je Churchill pogrešno bio uvjeren da je bila oslobođena i tadašnja, susjedna Rijeka (Biber, 1981, 275).

Podsjećamo i na veoma važnu ulogu još jednoga, već spominjanoga Hrvata - dr. Ivana Šubašića, jedinoga bana Banovine Hrvatske, osebujne "države" u Kraljevini Jugoslaviji, koja je potrajala od 1939. do 1941. godine; bila je jedina takva tvorevina u Monarhiji, a formirana je u skladu s uspješnom politikom Hrvatske seljačke stranke (HSS). Šubašić je tijekom rata postao predsjednik kraljevske jugoslavenske emigrantske vlade; u tom je svojstvu pregovarao i s Titom i postao prvi ministar vanjskih poslova Demokratske Federativne Jugoslavije u doba stvaranja prijelazne vlasti. Ta vlast, međutim, nije išla na ruku Zapadu, kako se očekivalo u vezi s ulogom dr. Šubašića i ostalih prvaka dotadašnjih građanskih stranaka (Godišnjak banske vlasti..., 1940; Beuc, 1969, 388-402; Šlabek, 1991; Šepić, 1983).

Isto tako, valja uočiti i prisutnost dr. Ante Mandića na političkoj pozornici (Strčić, 1996/97, 330-334; Strčić, 1979a, 1979b).⁴ Iako se radi samo o više-manje formalnom njegovu sudjelovanju u isto taklo prijelaznome tročlanom kraljevskom Namjesištvu,⁵ dr. A. Mandić mogao je u diplomatskim igrama biti adut ne samo zbog toga što je bio Hrvat već i stoga što je bio iz Istre, iz njezina istočnog, liburnijskoj dijela, a rođen je u Trstu. A pitanje Istre i Trsta još uvijek je bilo sporno. Iako je Mandićev politički utjecaj - kao i ostala dva namjesnika - bio manje više formalan, ipak njegovo značenje nije bilo suviše malo - mladi R. Churchill smatrao je potrebnim da se 1944. god. zasebno sastane s njim te da o tome obavijesti svoga slavnoga oca Winstona.⁶ A i Mandić je ostavio trag o susretu s R. Churchillom u pismu politički utjecajima H. W. Steedu i R.W. Seton-Watsonu (26. listopada 1944)

4 O ranijem Mandićevu djelovanju usp. Mandić (1953).

5 Druga dvojica bili su Dušan Srnec i Srđan Budisavljević.

6 Randolph Churchill izvjestio je svoga oca Winstona o susretu s dr. A. Mandićem na slobodnom području NOP-a, u Topuskom, s kojim je bio i na Uskršnjoj misi (Biber, 1981, 133); naziva ga "hrvatski vođa iz Istre". Potom, 11. travnja mladi je Churchill zabilježio sljedeće: "Mirno jutro odmora i razgovora s Antom Mandićem. On je veliki prijatelj Wichama Steeda i Setona Watsona (o Henry Wichamu Steedu, britanskom publicisti i novinaru, te o Williamu Seton-Watsonu, britanskom povjesničaru i publicisti, usp. R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni... (1976), op. P. S.). Izgleda kao Mefisto i zovu ga Buržuj. Jedina stvar koja ga je dovela u partizanski pokret jest njegova želja da oslobodi Istru od Talijana i vrati je Hrvatskoj. On kaže da su komunisti jedina razumna stranka u pokretu. Oni privlače sve mlade, hrvatske seljake. Vođe hrvatskih seljaka su 'salonski seljaci'. Ali on kaže da će komunisti morati poštivati posebne interese Hrvatske, kojom je jednako teško upravljati kao Irskom. Hrvati su veliki individualisti i sigurno će imati smirujući utjecaj na komuniste, koji su to već pokazali, priznajući zakonitost privatnog vlasništva, neophodan ustupak da bi se zadržala podrška seljaka". (Biber, 1981, 134-135).

(Boban, 1985, 396, 397, 399); i njima je pisao 1943. i 1944. godine, tražeći od njih da pomognu NOP, upozoravajući ih na to da u pogledu Istre, Gorice i Trsta Englezi ne smiju "ponoviti slavnu zgodu Londonskog pakta"! itd. (Boban, 1985, 399)⁷ Mandić je tijekom rata, od 1941. do 1945. godine, o razvoju situacije - posebno na hrvatskom prostoru - gotovo redovito slao izvještaje kraljevskom jugoslavenskom poslanstvu pri Sv. Stolici u Rimu (Boban, 1985, 267-402). Kao jedan od trojice članova Namjesništva Mandić je služio kao izvrstan argument da je Istra hrvatsko nacionalno područje, odnosno jugoslavenski teritorij, jer Namjesništvo je imalo i prerogative suverena, a njegova su tri člana nosioci, predstavnici i zastupnici suvereniteta druge Jugoslavije. S Mandićevim ulaskom u jugoslavensko Namjesništvo saveznici su se, zapravo, suglasili da upravo Hrvat iz Istre, a rođen u Trstu, bude nositelj suvereniteta druge Jugoslavije, pa su na taj način priznali da je Istra hrvatska zemlja. Za sada nije poznato je li Beograd taj argument koristio u diplomatskoj borbi za Istru i Trst.

Ovdje je potrebno još podsjetiti i na djelatnost spomenutoga dr. Josipa Smodlake, povjerenika ("ministra") Titove ratne vlade, te 1944. god. predstavnika pri Savezničkoj kontrolnoj komisiji u Italiji i jednoga od kandidata za jugoslavensko (spomenuto) Namjesništvo, te ministra bez portfelja u jedinstvenoj vladi Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji (DFJ) (usp. Plenča, 1962; Zapisi dra Josipa Smodlake, 1972). U tim svojstvima taj je veoma ugledan građanski političar iz Dalmacije svojom aktivnošću znatno utjecao na pripreme hrvatskih predstavnika za istupanje na diplomatskim pregovorima i na donošenje odluka u vezi sa budućnošću zapadnih hrvatskih i slovenskih područja. Tako je, npr., u 1944. god. velik odjek imao njegov opsežniji članak o problemu razgraničenju Jugoslavije s Italijom, koji je sve više izbijao na jedno od prvih mjesta vanjske politike NOP-a; tekst je često umnožavan i pretiskivan, i u više jezika objavljivan jer je - očito je bilo - udario u samu srž problema (Smodlaka, 1944)⁸. Objavio je i druge tekstove na temu odnosa Hrvata, Slovenaca i Talijana.⁹ Na jedan njegov tekst odgovoreno je u Veneciji i zasebnom brošuram (La questione della Venezia Giulia..., 1945).

7 O tajnom Londonskom paktu, s kojim je Rim napustio svoje višedesetljetne saveznike Beč, Berlin i Petrograd usp. Marjanović (1960).

8 Članak je preštampan 1944. i 1945. god. i u zasebnim brušurama, na hrvatskom (u Istri, Kvarnerskom primorju, zadarskom okrugu i u Beogradu), slovenskom (Kočevski Rog), talijanskom (Istra, Goteniški Snežnik, Slovensko primorje), engleskom (London) i španjolskom jeziku (Čile).

9 O pitanju Trsta (na njemačkom u Zürichu) i - s Franom Barbalićem - o pitanju Trsta i jugoslavensko-talijanske granice (na engleskom u Australiji). O izdanjima u prethodnoj i u ovoj bilj. usp. Strčić (1980, 95-96).

Člani jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci (Muzej novejše zgodovine).

Što se tiče hrvatske i slovenske odnosno buduće jugoslavenske granice prema Italiji, a koja nas ovom prigodom osobito zanima, snažna potkrepa s hrvatske strane uspješnijem diplomatskom nastupanja druge jugoslavenske državne zajednice u nastajanju bile su i političke deklaracije i pravni akti doneseni u hrvatskoj Istri i slovenskoj Primorskoj o jednostranom prekidanju državnopravnih veza tih krajeva s Kraljevinom Italijom te o njihovu sjedinjenju s maticama-zemljama Hrvatskom i Slovenijom, i to u okviru druge Jugoslavije (Priključenje Istre..., 1968; Ferenc, 1967); obje cjeline to su učinile gotovo istodobno, ali za sada se još uvijek točno ne zna je su li njihovi predstavnici bili i u dogovoru ili barem obavještavali jedni druge. Svakako, forumi tih cjelina nisu bili pravno relevantni akteri da mogu donositi odluke od državnopravne i međunarodnopravne vrijednosti (Degan, 1984, 629; Degan, 1995, 328), pa ih neki autori i ne spominju u vezi s međunarodnim vanjskopolitičkim odnosima druge Jugoslavije (Plenča, 1972). Te su odluke, dakle, imale samo interni, i hrvatski i slovenski karakter; međutim, za strani svijet te su odluke imale neobvezujući značaj. Ali, s obzirom na to da je pobjedila antihitlerovska koalicija, a s

njome i druga Jugoslavija - sadržaj akata dobio je i trajnu vrijednost, i to ne samo povijesnu (Strčić, 1994, 25-32) već i praktičnu državnopravnu (Čulinović, 1968b, 99-124; Antić, 1978; Sirotković, 1978, 19-24; Sirotković, 1983, 21-28; Sirotković, 1979, 19-34; Sirotković, 1994, 19-24; Sirotković, 1995, 225-232; Strčić, 1983b, 1-14; Strčić, 1989a, 33-34; Strčić, 1994a, 125-128).

Bili su to ujedno i prvi takvi akti u jednoj bivšoj državi/članici Osovine - u Kraljevini Italiji, koja je kapitulirala nekoliko dana ranije, od koje su se na takvoj nacionalnoj bazi odcjepljivali njezini do tada međunarodnopravno priznati dijelovi.

Do odluke Okružnoga narodnooslobodilačkog odbora Istre, odnosno najvišega tijela vlasti NOP-a u hrvatskoj Istri došlo je samoinicijativno 1943. godine; dakle, odluka je donesena 13. rujna u Istri, u Pazinu i tiskana 16. rujna u Kvarnerskom primorju, u Crikvenici bez znanja, dakle i bez dozvole partijskih i državnih središnjih tijela nove Hrvatske, odnosno druge Jugoslavije; to je jedna od neobičnosti u centralističkom vođenju Federalne Hrvatske, kao i druge Jugoslavije općenito (Drndić, 1978, 328-333; na tal. jez. Drndić, 1981).¹⁰ No, s tadašnjom situacijom u Istri nije bilo poznato ni rukovodstvo susjednoga Kvarnerskog primorja, ni viši hrvatski forum.¹¹ Odluka je, naravno, potvrđena, i to još istoga mjeseca (20. IX.), i to od strane najvišega predstavničkog tijela nove, federalne Hrvatske - Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) (usp. Zemaljsko antifašističko vijeće..., 1964, 397; Priključenje Istre; Degan; Strčić; Čulinović; Antić; Sirotković), jer je bila zasnovana na stvarnim nacionalno-političkim povijesnim i aktualnim činjenicama, a odmah se pokazalo, dobrodošla i u unutrašnjim i vanjskim pitanjima NOP-a i Hrvatske i Jugoslavije. (Usp. lit. u priloženome bibliografskom izboru.) Stoga je i tu odluku 30. studenoga još iste godine potvrdilo i Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, na svome drugome zasjedanju u Jajcu - "o priključenju (...) matici, slobodnoj domovini Hrvatskoj u federativnoj Jugoslaviji (...) krajeva (...), koji su otrgnuti od hrvatskog naroda (...)" (Prvo i Drugo zasjedanje..., 1953, 248-249; Strčić, 1983a, 87-98; AVNOJ i savremenost, 1984, 113-122). No, i ta - kao i ZAVNOH-ova odluka - još uvijek nije imala međunarodnopravno i formalnopravno značenje već je imala samo internu, hrvatsku odnosno jugoslavensku vrijednost (Degan, 1984). Svi ti akti i proglasi ujedno su i prvi međunarodnopravni akti druge Jugoslavije (Čulinović, 1968, 104-105).

Značajno je da su pri koncipiranju i donošenju odluke Okružnog NOO-a hrvatske

10 Samoinicijativnost spominju i Nešović i Petranović (1983, 463), Grizelj (1983, 14), Mikolić (1975, 5). Grizeljevu tvrdnju, međutim, pokušao je odmah osporiti Mehmedalija Bojić (1983, 2-4).

11 "Specijalnim kuririma je nekoliko stotina primjeraka odmah upućeno i u Otočac. Time je Okružni NOO Istre i službeno obavijestio ZAVNOH i ostale centralne ustanove partizanske Hrvatske o izvornoj samostalnoj odluci oslobodilačkog pokreta Istre da je vlastitom željom i snagom vlastitih zakonskih odredaba postao sastavni nerazdvojni dio narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije hrvatskog i drugih naroda Jugoslavije" (Drndić, 1978, 333).

Istre sudjelovali i nekomunisti. Taj se Okružni NOO još istog mjeseca preformirao u Pokrajinski NOO, te su tom prigodom, na svojevrsnom "Istarskom (ili Pazinskom) saboru" u tome istome rujnu (usp. Vlahov, 1978, 25-30), poslije odluke višega tijela - ZAVNOH-a, sudjelovali i predstavnici gotovo svih društvenih struktura, kako građanskih, tako i seljačkih te drugih (Priklučenje Istre..., 1968; Ferenc, 1967; Drndić, 1978; Degan, 1984; Scotti, Giuricin, 1975, 30; Scotti, Giuricin, 1979, 14); među njima je bilo i svećenika Rimokatoličke crkve (Petešić, 1992, 84-88; Milanović, 1973, 591; Grah, 1992, 35), pa tako i donedavni riječko-istarski nadbiskup i metropolita mons. Josip Pavlišić, inače rodom Istranin, koji je 1943. god. bio župnik Gologorice u (hrvatskom dijelu) Istre (Petešić, 1992, 84-88; Milanović, 1973, 591; Grah, 1992, 35; Antić, 1968, 368). Značajno je napomenuti da su u svemu tome sudjelovali i predstavnici antifašistički usmjerenih Talijana hrvatske Istre (Scotti, Giuricin, 1975, 30; Scotti, Giuricin, 1979, 14). To je još doba - 1943. godina - okupljanja širih društvenih slojeva u oslobodilačkom pokretu Istre. No, kasnije, u doba kompleksnih diplomatskih pregovora, ovakav širok konsensus dobro je došao kod pregovora o budućnosti Istre, iako su pojedine strukture već znatno bile uzdrmane silovitim provođenjem nove, staljinističke politike, pa traje već i egzodus znatnoga dijela Talijana.¹²

Akt Okružnoga NOO-a za hrvatsku Istru od 13. rujna, rekosmo, potvrdio je 20. rujna ZAVNOH, ali ga je proširio i na druge nekadašnje hrvatske krajeve pod Italijom, poništavajući ugovore sklapane od 1920. god. dalje, koji su bili i međunarodnopravno priznati, pa čak i one iz 1941. godine, koje je sklopila kvislinška NDH s Kraljevinom Italijom, koji nisu bili međunarodnopravno priznati,¹³ osim, naravno, od ono nekoliko država u okviru Osovine. ZAVNOH je - ne spominjući pazinsku odluku - dodao svojoj odluci još nekoliko drugih elemenata, među kojima i one koji podrobnije ukazuju na stanje i na probleme u Istri te u vezi s Istrom.¹⁴

Zanimljivo je da se s jednim od tih dodataka, međutim, nije složilo središnje jugoslavensko rukovodstvo, odnosno sam Tito, koji je, čini se, i osobno intervenirao. Naime, ZAVNOH je bio iznenađen aktom koji je bio donešen u Pazinu, u središnjem dijelu hrvatske Istre, i to 13. IX., četiri dana nakon što je objavljena kapitulacija Kraljevine Italije, te 16. IX. tiskan u Crikvenici u više tisuća primjeraka (Drndić, 1978, 333). Naime, u pazinskom proglasu od 13. IX. Okružni NOO Istre spominje osvojene talijanske garnizone i talijanske vojnike koji bježe (Priklučenje Istre...,

12 U Italiji postoji veoma opsežna literatura o tom pitanju: Miculian (1991, 109-119); usp. Colella (1958), Califfi (1958), De Simone (1961), Rocchi (1970), Rocchi (1990).

13 O Rapalskom ugovoru iz 1920. god. usp. Jovanović (1950), Krizman (1975), Bratulić (1966); o Rimskim ugovorima iz 1924. god. usp. Benedetti (1924), Međunarodni ugovori 1941 (1942, 49-52), Sirotković (1971, 8).

14 O valjanosti tih dokumenata usp. lit. u priloženome bibliografskom izboru: Priklučenje Istre (1978); Sirotković (1978; 1983; 1979; 1994; 1995); Strčić (1983; 1989a, b; 1994a, b), Dručić (1978).

1968, 190); ali, u ZAVNOH-ovoj "Odluci" od 20. rujna u pet točaka, njezina 4. točka ima samo jednu rečenicu veoma bitnoga sadržaja: "Talijanskoj nacionalnoj manjini, koja obitava u ovim krajevima, zajamčuje se autonomija". A u toč. 3. govori se o "priključenju" Istre, Rijeke, Zadra, "anektiranih" dijelova Hrvatskoga primorja (zapravo: Kvamerskog primorja), Gorskog kotara i Dalmacije te svi jadranski otoci koji su pripadali Italiji (Priključenje Istre..., 1968, 192). Dakle, u tome aktu ZAVNOH-a, kojim je sjedinjenje proširio i na kvarnerske i dalmatinske krajeve, ZAVNOH je u zasebnoj toč. 4. svoje odluke jamčio autonomiju talijanskoj manjini u svim hrvatskim krajevima koje je ZAVNOH sjedinio s Federalnom Hrvatskom. Ali, iz toga se moglo shvatiti da se radi o političkoj ili teritorijalnoj autonomiji, što, međutim, nije bilo stajalište ZAVNOH-a. Toj pogrešci ne vidimo razlog osim u nemarnosti onoga koji je sastavljao ZAVNOH-ovu "Odluku". No, ta pravna nepreciznost mogla je imati i posljedice. Stoga je Tito poslao brzojav Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske te rukovodstvu NOP-a Slovenije u kojemu stoji da je političku autonomiju Talijana nemoguće ostvariti, jer su Talijani raspršeni, pa je trebalo precizirati ako se radilo o kulturnoj autonomiji; trebalo je garantirati punu slobodu i ravnopravnost manjine (Zbornik dokumenata..., 10, 328-329; Zbornik dokumenata..., 11, 293; Pleterski, 1973, 20; 1974, 387-388).

Zanimljivo je da se ta važna Brozova intervencija u literaturi rijetko spominje (Jončić, 1984, 194; Sirotković, 1978, 24), kao i to da diplomacija Kraljevine Italije i potonje Republike Italije nije iskoristila taj dio ZAVNOH-ova dokumenta u diplomatskim pregovorima ni tijekom rata ni poslije rata. Ali, neki su autori u naše vrijeme interpretirali tu točku 4. ZAVNOH-ove odluke, ali na pogrešan način, pa se pokazalo da su Tito ili njegovi savjetnici imali pravo kada je Broz intervenirao u ZAVNOH-u zbog te točke 4. Za to nezadovoljstvo u vrhovima jugoslavenskoga NOP-a nije se znalo u Istri, ali je - preformirani i prošireni Okružni NOO - privremeni Pokrajinski izvršni NOO isto tako u Pazinu 26. rujna precizirao sasvim u duhu Brozovih primjedaba, pa toč. 3 zaključaka glasi: "Talijanska manjina u Istri uživat će sva nacionalna prava (slobodu jezika, škole, štampe i slobodu kulturnog razvića)", a u toč. 5, u vezi s jezikom u crkvama, "talijanskoj se manjini priznaje pravo upotrebe svog jezika" (Priključenje Istre..., 1968, 194).

Ovdje samo notiramo: iz "Odluke o priklučenju Istre, Rijeke, Zadra i ostalih okupiranih krajeva Hrvatskoj" koju je ZAVNOH donio spomenutoga 20. IX. i objavio "Hrvatskom narodu" ne samo što nije vidljivo već se ni iz suštine njegova sadržaja ne može razabrati da je ZAVNO Hrvatske sjedinio s maticom zemljom Hrvatskom, tj. s federalnom Hrvatskom, i sjeverni, slovenski dio Istre. Stoga napominjemo da nisu točne takve tvrdnje koje se povremeno pojavljuju u slovenskoj - čak - znanstvenoj i stručnoj literaturi. Takav se elemenat niti ne pojavljuje prigodom sudjelovanja Hrvatske odnosno Hrvata u diplomatskim odlukama druge Jugoslavije, niti u pripremama za donošenje tih odluka a u vezi s Pariškom mirovnom kon-

ferencijom 1947. godine.¹⁵

U vezi s djelovanjem spomenutoga Okružnog i Privremenog Pokrajinskog izvršnog NOO-a Istre potrebno je još nešto istaknuti. Za pripremanje pregovora i za same pregovore o budućnosti hrvatskih krajeva na istočnoj obali Jadranskoga mora, koje je od 1918. god. do II. svjetskog rata držala u stvarnome posjedu Kraljevina Italija - a to su hrvatska Istra, grad Zadar u Dalmaciji, (tadašnja) Rijeka u Kvarnerskom primorju te nekoliko dalmatinskih i Kvarnerskih otoka (Lastovo, Cres, Lošinj, Ilovik, Susak, Unije itd.) - bitno je što je u njima, na oslobođenom i ne-oslobođenom području (taj status nije bio stalan) od kraja 1941. god. uspostavljena i nova civilna vlast druge Jugoslavije, odnosno hrvatskoga narodnooslobodilačkog pokreta.¹⁶ Ti su krajevi dijelom bili i oslobođeni, kako rekosmo, povremeno i trajnije od 1944. godine, a u cjelini 1945., kada je u potpunosti i na ovome prostoru slomljena veoma jaka i dobro opremljena vojska Velikonjemačkoga Reicha i njegovih kvilinga (Kostić, 1978; Giron, Strčić, 1995). Bitno je bilo i to što su u konačnom oslobođenju hrvatskih područja sudjelovale hrvatske vojne jedinice u okviru 4. armije Jugoslavenske armije, a u njima su osobito značajnu ulogu imale dalmatinske divizije te 43. istarska i 13. primorsko-goranska divizija. U tim je jedinicama, kao i u drugima, bilo pripadnika i drugih naroda i narodnosti, pa tako i Slovenaca, Talijana itd. Znatna dio hrvatskih jedinica sudjelovao je i u konačnom slamanju okupatora te u oslobađanju južne i zapadne Slovenije (Kostić, 1978; Giron, Strčić, 1995; usp. Grgurević, 1964; Tintor, 1968; Ribarić, 1969; Knezović, Ćurin, 1977; Anić, 1988; Scotti, Giuricin, 1975) pa kao zanimljivost spominjemo da su s morske strane u Trst

15 "Po kapitulaciji Italije je ZAVNOH (20. 9. 1943) prištevao k 'hrvatskim krajem' preprosto (vso) 'Istro' in jo v tem smislu hkrati z drugimi po Italiji anektiranimi deli pridružil 'matici zemlji - Hrvatskoj', medtem ko je vrhovni plenum OF (16. 9. 1943) razglasil pridružitve Sloveniji za 'Slovensko primorje'" (Grafenauer, 1992, 15). Tekst serijala u tom glasilu poslao mi je (sada pok.) akademik B. Grafenauer; odmah sam ga (telefonski) upozorio na netočnost podatka koji je objavio; bio je zatečen i nije znao objasniti kako mu se mogao dogoditi takav previd; i kasnije, u osobnim susretima sa "šaljive" smo strane komentirali to njegovo "otkriće". No, kako javno nije dao ispravak, taj je "podatak" iz članka prof. Grafenauera u svoju knjigu Pregled zgodovine Istre, unio Darko Darovec (1992, 73): "(...) celo hrvaški najvišji zakonodajalni organ ZAVNOH 20. septembra 1943 prištevao k 'hrvaškim krajem' preprosto vso Istro in jo v tem hkrati z drugimi po Italiji anektirani deli pridružil 'matici zemlji - Hrvatskoj'". Na to sam reagirao u ocjeni te knjige (Strčić, 1992a, 254-257) i upozorio na tu netočnost u vezi s odlukom ZAVNOH-a (Strčić, 1992a, 256); ponovio sam to i u ocjeni objavljenoj u Sloveniji (Strčić, 1992b, 562-565), ukazujući na pogrešku (Strčić, 1992b, 564). Na to me autor zamolio da budem jedan od troje recenzenata talijanskoga izdanja te knjige (Darovec, 1993, 78), pa nije ponovio netočnu tvrdnju ("Il Comitato Provinciale di Liberazione Popolare dell'Istria croata proclamò il 13 settembre 1943 il congiungimento dell'Istria croata con la madre patria, cioè con la Croazia, e dopo pochi giorni, il 20 settembre, tale decisione venne confermata dal massimo organo legislativo croato (ZAVNOH)" (str. 78); netočnu tvrdnju D. Darovec nije ponovio ni u hrvatskom izdanju iste knjige (Darovec, 1996, 77): "... okružni NOO za hrvatsku Istru je 13. rujna 1943. u Pazinu proglasio sjedinjenje hrvatske Istre s maticom-zemljom Hrvatskom (dakle ne s Jugoslavijom), što je 20. istoga mjeseca ZAVNO Hrvatske potvrdio". (str. 77).

16 O NOB-u Istre usp. lit. u priloženome bibliografskom izboru.

5. svibnja 1945. god. prve ušle hrvatske inornaričke jedinice, i to PČ-8 "Udarnik" III. flotile Drugoga pomorskog obalnog sektora Mornarice NOVJ (Zbornik Drugog pomorskog..., 1975, 158).

Već i sama prisutnost te dobro organizirane civilne vlasti, kao i dobro osposobljene i naoružane i u dotadašnjim brojnim borbama iskušane velike vojne sile upravo iz hrvatskih krajeva Istre, Kvarnerskog primorja i susjednih područja, bila je važan iako ne baš i javno apostrofirani uteg u stvaranju mišljenja i stajališta diplomata koji su pregovarali, ili političara koji su odlučivali o budućoj sudbini tih krajeva za zelenim stolom. Naime, desetak tisuća vojnika stiglo je u svoj zavičaj; dotadašnji odredi u zavičaju inkorporirani su u te velike divizije, a sada se otvoreno aktivirao i naoružani ilegalni pokret. Moralo se uzeti u obzir i odlučnost toga naoružanog brojnog domaćega svijeta da sačuva svoj zavičaj od ponovnog uključivanja u Italiju, pa makar i s nastavljanjem rata. I zbog toga bitnoga momenta moglo se s jugoslavenske odnosno s hrvatske i slovenske strane s povećanom sigurnošću nastupati na pregovorima sa zapadnim svijetom, odnosno pristati na povlačenje iz pojedinih dijelova Istre, pristajati na privremeni sustav "zona" i Slobodnoga Teritorija Trsta, s uvjerenjem da će se najveći dio toga područja zastalno i zadržati u okviru matice-domovine Hrvatske.

Jačanju takvoga uvjerenja na hrvatskoj strani pridonosilo je i to što se već počelo razumijevati da zapadni saveznici dolaze do saznanja kako više ne može biti sporno priadanje istarskoga hrvatskog područja njegovoj matičnoj zemlji, i to istočno od linije Labin na istočnoj obali Istre preko središnjih dijelova - Pazina, te zapadnih područja - Buzeta do obližnje slovenske etničke granice. Diplomatska se igra sve više vodila o Puli i o ostaloj hrvatskoj zapadnoj Istri te o slovenskom dijelu zapadne Istre i o ostalim zapadnim slovenskim područjima. Dakle, područja od jugoistočne preko središnje Istre do sjeverne granice hrvatskoga dijela Istarskoga poluotoka više nisu bila u pitanju, a da se i ne govori o ostalome kvarnerskom te južnohrvatskom, dalmatinskom obalnom području. A to utoliko više što je Kraljevina Italija još Londonskim ugovorom 1915. god. tadašnju Rijeku uvrh Riječkoga zaljeva i okolno, drugo područje zapadno od Rječine, te napose istarsko područje prepustila (budućoj) Hrvatskoj kao cijenu za napuštanje svojih višedesetljetnih saveznika - Centralnih sila i uključivanje u I. svjetski rata u korist Antante (Marjanović, 1960). Zanimljivost je stoga utoliko veća što su talijanski političari potkraj i poslije II. svjetskoga rata uopće i tražili ta područja koja su mogli dobiti 1915. godine, ali ih odlučno tada nisu tražili. A nisu iskoristili ni nepreciznost spomenute odluke ZAVNO Hrvatske o autonomiji Talijana na svim područjima koje je ZAVNIOH sjedinio s maticom-zemljom Federalnom Državom Hrvatskom. No, već i s obzirom na vlastito odustajanje od zahtjeva za tadašnjom Rijekom 1915. godine, a bez obzira na kasnije nametnute Rimske ugovore iz 1924. godine, kojima je taj grad na zapadnoj obali Rječine pripao Rimu, zahtjev za eventualnom autonomijom te Rijeke poslije 1945. godine (koji je isticao

mali dio građana) te šire liburnijske upravne zajednice - nije imao nikakva izgleda za uspjeh (Plovanić, 1984, 113-384; Plovanić, 1985, 33-38).

Snažniju potkrjepu u odlučivanju da Hrvatskoj pripadne zapadni dio hrvatske Istre, uključivši i grad i luku Pulu, dobila je komisija četiri velike sile na samome terenu u Istri (Conseil des Ministres..., 1946; usp. Memorandum Oblasnog Narodnog odbora za Istru..., 1946), a - osobito - na veliko iznenađenje članova te međunarodne komisije - i od dijela svećenstva Rimokatoličke crkve u Istri (osobito se iskazao mons. dr. Božo Milanović). Naime, hrvatski dio toga svećenstva uprkos pogromima održao se tijekom talijanske denacionalizatorske dvadesetgodišnje vladavine; to se svećenstvo listom opredijelilo za život sa svojim narodom, odnosno s pastvom u nesamostalnoj Hrvatskoj, i k tome još komunističkoj, a ne u samostalnoj Italiji, i još k tome demokršćanskoj (Klen, 1955).

Također, vrijedan doprinos boljem poznavanju situacije u svim novim krajevima ne samo na općem, već i na znanstvenom i stručnom polju, dao je i Jadranski institut u Sušaku (istočni dio današnje Rijeke), koji je osnovan u svibnju 1945. godine. Institut je, pored ostaloga, na francuskom jeziku objavio svojevrsni nacionalni katastar Istre, kapitalno djelo, te niz drugih izvrsnih znanstvenih i stručnih izdanja, također na stranim jezicima. Ta djela došla su u ruke predstavnicima Zapada te su ozbiljnošću pristupa problemu privukla znatnu pažnju stranih stručnjaka i političara (Cadastre national..., 1945; Index Patronimique..., 1946; Le Marche Julienne..., 1945; Stulli, 1953, 572-578; Strčić, 1965, 129-145; Munić, 1975, 577).

Hrvatski predstavnici, međutim, nisu imali vodeću ulogu u diplomatskim poslijeratnim pregovorima i susretima; u tome su osobito prednjačili slovenski zastupnici - ponajprije Edvard Kardelj, iza Tita a uz Milovana Đilasa, Mošu Pijadu i Aleksandra Ranlcovića najistaknutiji tadašnji predstavnik i KP Jugoslavije i FNR Jugoslavije; zahvaljujući svojoj spremnosti, lucidnosti i vještini upravo je sjajno zastupao i slovenske i hrvatske odnosno jugoslavenske interese te je - uz pomoć suradnika - uspio izvući maksimum u datoj povijesnoj situaciji (usp. Kardelj, 1946; Kardelj, 1947). Veoma je veliku ulogu imao i iskusni dr. Aleš Bebler (usp. Bebler, 1946, 1949) te niz drugih Slovenaca. Osobito su se isticali u prikupljanju materijala - s čime se započelo još tijekom rata, a među njima je bitan akter jedan od najboljih poznavalaca hrvatskoga, slovenskog i talijanskoga problema i veoma zaslužni slovenski znanstvenik prof. dr. Fran Zwitter (usp. Pleterski, 1965, 23-29; Gombač, B. M., 1997, 39-42; Gombač, M. 1997, 43-45; Beltram, Gombač, 1997, 47-64). Ipak, potrebno je reći i to da je i prilog hrvatskih predstavnika u pregovaračkim delegacijama, komisijama itd. bio važan; osobito zato što je među njima bilo također veoma istaknutih znanstvenika i stručnjaka, odnosno znalaca problema. Među njima bio je, npr., i prijeratni i poslijeratni sveučilišni profesor te potonji hrvatski akademik

Mijo Mirković, veoma, poznat i kao književnik Mate Balota.¹⁷ Taj je rođeni Istranin, npr., pripremio elaborat koji je na plenarnoj sjednici Mirovne konferencije u Parizu 20. rujna 1946. god. dobro upotrijebio član jugoslavenske delegacije Stanoje Simić; sadržaj se teksta odnosio na obaranje jednoga od posljednjih pokušaja (4. IX. 1946.) da se zapadna Istra s Pulom - koju su držale anglo-američke vojne jedinice - ostavi Slobodnom Teritoriju Trsta, odnosno Italiji. Rezultat te Mirkovićeve znalačke intervencije bio je neuspjeli amandman koji je podnijela Južnoafrička Unija (Mirković, 1963, 25-35). Mirković je imao i znatnu ulogu u ranome otkrivanju dijela planova Moskve u pogledu Istre i Primorske. Naime, iz politike SSSR-a i istupa njegovih predstavnika činilo se da Moskva u potpunosti podržava jugoslavenske zahtjeve. Međutim, SSSR je rano donio odluku da neće mnogo mariti za jugoslavenske zahtjeve za Trstom, na primjer. Pored ostalih, i Mirković je otkrio tu igru te alarmirao slovenske a time i jugoslavenske predstavnike. Prof. Mirković je i sam ostavio važno svjedočanstvo o tome kako SSSR nije bio za to da Trst pripadne Jugoslaviji, a time i Sloveniji, i to u vezi s jednim "ispadom" na Pariškoj Mirovnoj konferenciji samoga Vjačeslava Molotova, glavnoga sovjetskoga delegata (Mirković, 1963, 24-25).

Spominjemo još jedno diplomatsko hrvatsko nastojanje i to u 1944. godini, ali na suprotnoj, kvislinskoj strani. Naime, Nezavisna Država Hrvatska držala je manji dio Hrvatske i Bosne, dok su drugi dijelovi bili pod nadzorom Nijemaca i Talijana odnosno NOP-a (Jelić-Butić, 1977). No, za znatan dio Istre NDH nije pokazivala zanimanje (Jelić-Butić, 1977a; 1977b, 7-15; Giron, Strčić, 1993), priznajući Italiji prevlast na hrvatskoj, istočnoj obali Jadrana, pa je to osnaženo i Rimskim ugovorima 18. svibnja 1941. god. između NDH i Kraljevine Italije, prihvaćanjem talijanskoga vojvode Aimonea iz kraljevske savojske kuće za budućega hrvatskoga kralja itd. (usp. Jovanović, 1950; Krizman, 1975; Bratulić, 1966; Benedetti, 1924; Međunarodni ugovori 1941..., 1942; Sirotković, 1971, 8; Đorđević, 1967, 82-86). U trenucima sloma Kraljevine Italije, u rujnu 1943. godine, Reich je svojom dvoličnom politikom dozvolio pridruženje NDH onih hrvatskih krajeva koji su 1941. god. pripali Italiji (Krizman, 1983, 114, 140-142, 200-201), ali je istodobno te iste krajeve potvrdio i Benitu Mussoliniju i njegovoj novoj Talijanskoj Socijalnoj Republici (Stuhlpfarrer, 1979, 199-201);¹⁸ međutim, doslovce u isti čas, Treći Reich je dio tih krajeva prisvojio za sebe te osnovao svoju Operacijsku zonu "Jadransko primorje", sa središtem u Trstu, ne obavještavajući o tome ni Mussolinija ni poglavnika NDH

17 O njemu ima veoma opsežna literatura; njemu su posvećeni "Susreti na dragom kamenu. Znanstveni skup o Miji Mirkoviću", koji se od 1988. god. održavaju u Mirkovićevu rodnom mjestu Raklju u južnoj Istri, a od 1969. gotovo se svake godine (u istoimenome zborniku) objavljuju i materijali s toga skupa.

18 O novoosnovanoj Hitlerovoj talijanskoj fašističkoj tvorevini na Apeninskom poluotoku, sa centrom na njegovu sjevernom dijelu, usp. Deakin (1968), i knj. 1-2, 1970.

dr. Antu Pavelića (Stuhlpfarrer, 1979; Ferenc, 1965/66, 397-419; Collotti, 1959). Kao kvislinška tvorevina Kraljevine Italije i Velikonjemačkog Reicha sudbina NDH bila je zapečaćena te je 1945. god. iščezla (usp. Jelić-Butić, 1977a; 1977b; Giron, Strčić, 1993; Krizman, 1983).

Potrebno je spomenuti da je na svoj način i Sv. Stolica sudjelovala u diplomatskim odlukama druge Jugoslavije, dakle i Hrvatske i Slovenije. Naime, ona je diplomatske odnose održavala samo s emigrantskom kraljevskom vladom Kraljevine Jugoslavije, a ne s vladom kvislinške Nezavisne Države Hrvatske. U kraljevskom vatikanskom poslanstvu bitniju ulogu imali su upravo Hrvati. Preko njih je i Zapad bio dobro obaviješten o zbivanjima u zemlji, napose u Hrvatskoj, sve do 1943. godine, npr., i preko spomenutoga dr. Anta Mandića iz same Istre (do 1943. god. živio je u Voloskom), kao i književnika i publiciste Milana Marjanovića (rođen je u Kastvu); štoviše, nakon protjerivanja poslanika dr. Nike Miroševića-Sorga iz Rima, kraljevsko je poslanstvo vodio katolički svećenik mons. dr. Nikola Moscatello, također Hrvat, koji je postao i otpravnik poslova (Boban, 1988, 11-44; usp. Boban, 1985).

U vezi s djelovanjem spomenutih i drugih hrvatskih predstavnika u jugoslavenkim kraljevskim državnim emigrantskim tijelima spominjali smo dr. Ivana Šubašića, predsjednika vlade i predstavnika HSS-a. No, potrebno je upozoriti i na to da je i drugi predstavnik te Hrvatske seljačke stranke i ministar dr. Juraj Krnjević - na upit predstavnika britanske vlade: "Koja sve područja traži HSS za Državu Hrvatsku, bila ta država unutar federativne Jugoslavije ili inače" - tražio, pored ostaloga, i sve one hrvatske istočnoobalne krajeve koje je Italija držala od 1918. godine (Boban, 1995, 273-274; Matković, 1995, 273-274; usp. Krizman, Petranović, 1981). A s obzirom na sporazum Šubašića i Tita te na stvaranje zajedničke vlade druge Jugoslavije, zapadni su saveznici smatrali da treba početi s pažnjom gledati i njezine, a ne samo talijanske zahtjeve. Tako su, npr., u početku 1944. god. Britanci uzimali u obzir samo da Trst bude zasebno tretiran, i to kao slobodna luka pod međunarodnim nadzorom (Giron, 1995, 257). No, pitanje eventualnoga savezničkog desanta na istočnoj obali Jadrana, uz bojazan da Crvena armija prva stigne ne samo u Austriju već i na granice Italije, na čijem su se (bivšem) teritoriju već nalazile Titove snažne prosovjetske vojne jedinice i civilna vlast, želja da se eventualno preko Trsta i Slovenije stigne u Austriju, teškoće u probijanju njemačkih vojnih snaga na Apeninskom poluotoku - sve je to, pored ostaloga, utjecalo i na postupnu promjenu savezničkih stajališta prema budućoj pripadnosti zapadnojugoslavenskih, odnosno hrvatskih i slovenskih područja. S time se i kretalo u poslijeratne pregovore.

U donošenju odluka druge Jugoslavije na diplomatskom polju imali su utjecaj i odjeci djelovanja brojnih hrvatskih emigranata; tako spominjemo, npr., znamenitoga kipara Ivana Meštrovića iz Dalmacije, koji je djelovao u SAD (Meštrović, 1961), zatim mons. Augustina Juretića (iz Kvarnerskog primorja) u Švicarskoj itd. (Boban, 1985, 145-198).

Prilike su se, međutim, tako razvijale od 1945. god. dalje da su Narodna Republika Hrvatska kao dio FNR Jugoslavije, a time i hrvatski narod mogli biti zadovoljni rezultatima Pariškoga mirovnog ugovora 1947. godine¹⁹ - kako je nazvan rezultat cjelokupnoga opsežnog kompleksa međunarodnoga dvogodišnjeg sređivanja odnosa s poraženim saveznicima Trećega Reicha (usp. Kardelj, 1946; 1947; Bebler, 1946; Mirković, 1963; Molotov, 1946; Dedijer, 1948; Jaman, 1985, 73-79; Krizman, 1995, 305-317; usp. Intersimone, 1970). To zadovoljstvo, međutim, ni izdaleka nije bilo na razini s onim u NR Sloveniji, jer je ta zemlja opet ostala okrnjena za znatan dio svoga nacionalnoga teritorija, kako na sjevernom (Koruška) tako i na zapadnom dijelu (Primorska, dio Goričke, Beneška Slovenija, Kanalska dolina i Trst). Naime, onime što se podrazumijeva pod Pariškim ugovorom 1947. god. prvi je put nakon Hrvatskoga Kraljevstva u ranome srednjeme vijeku najveći dio hrvatskih zemalja ponovno sjedinjen u jednu državnu i nacionalnu cjelinu. Hrvatska, međutim, nije ostvarila svoje nacionalne interese na svome istoku i jugu, u Bosni, Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori, ali to je već unutrašnje pitanje jugoslavenskih odnosa. No, prema zapadu su u potpunosti ostvareni hrvatski nacionalni interesi i težnje, u modernome smislu riječi uobličeni još u "vijeku nacija", tj. u 19. stoljeću. Kao što je poznato, njima duže nisu mogle nauditi povremene nesuglasice s postfašističkom Republikom Italijom i prije i poslije 1947. godine, posebno u vezi s brojnim iseljenim dijelom talijanskoga pučanstva; tim bitnim interesima nije naudilo ni osporavanje koje je došlo od strane treće, sadašnje velikosrpske Jugoslavije, u pogledu pripadnosti dijela ovih i drugih krajeva Hrvatskoj; u jednoj je prigodi, naime, srbijanski književnik i akademik Dobrica Ćosić, veoma utjecajni političar i potonji predsjednik postjugoslavenske Savezne Republike Jugoslavije, u Italiji izjavio kako su ti krajevi talijanski (Strčić, 1989b, 2751-2761). No, i pored nastojanja Italije, pa i povremenoga glasnog negodovanja te pojedinačnih zahtjeva za revizijom Pariškoga i drugih potonjih ugovora - polustoljetno stanje ostalo je nepromijenjeno. Ipak, u posljednjih nekoliko godina, u doba samostalnosti dviju republika - Hrvatske i Slovenije, država oformljenih na razvalinama SFR Jugoslavije, a u skladu s njezinim avnojskim granicama zacrtanim i utvrđenim još tijekom NOR-a - iznenada su oživjeli i interesi za diplomatske i druge sadržaje pregovora s Italijom i zapadnim silama od 1945. do 1947. godine, s osloncem na događaje iz prethodnih, ratnih godina (Slovenska Istra..., 1976, 429-430; Guček, 1959, 197-200; Ferenc, 1983, 35-36; Boban, 1995, 241-242). Naime, na slovenskoj strani, u malim dijelovima, nije prihvaćena crta hrvatsko-slovenske državne granice kakvom je drži hrvatska strana (Boban,

19 Stvorena je državica Slobodni Teritorij Trsta (STT), koja se sastojala od talijanske Zone A i jugoslavenske Zone B; no, jasno je već tada bilo da nema budućnosti te nije ni zaživjela; "država" je prestala postojati 1954. god. s Memorandumom o suglasnosti između Italije, Britanije, SAD i Jugoslavije. Od veoma opsežne literature, usp. De Castro (1981). Napose usp. lit. u knj. 2, na str. 1051-1066. Usp. i Strčić (1981, 2).

1995, 241-248; Degan, 1995, 327-345; usp. Vjesnik, 16. 5. 1998, 8; Raztresen, 1998, 3; Guzej, 1998, 24), a na temelju proglašavanja nezavisnosti obje države 25. lipnja 1991. godine; i to u okviru dotadašnjih - avnojevskih - republičkih međa (Milardović, 1992, 87). Tako je neočekivano iskrsnuo problem u vezi s događajima od pred pola stoljeća, kada se mislilo da je odgovoreno na pitanje utvrđivanja zapadne hrvatske i južne slovenske granice prema Italiji, pa se smatralo da je riješen i problem unutrašnje jugoslavenske granice između tadašnjih narodnih republika Slovenije i Hrvatske (Boban, 1995, 243-248). U toku su povremeni razgovori na državnoj razini, pa se valja nadati da će se naći povoljno rješenje za obje strane.²⁰

Hrvatsko sudjelovanje u diplomatskim odlukama druge Jugoslavije o zapadnim hrvatskim krajevima u periodu od 1943. do 1947. god. nije malo, napose kad se uzme u obzir što je sve bilo pripremljeno za krajnji rezultat, za borbu za zelenim stolom. No, iako postoji opsežna literatura o tome diplomatskome i drugome radu na potvrđivanju rezultata narodnooslobodilačkoga pokreta i rata, nema detaljnijih, na jednome mjestu skupljenih, analiziranih i objavljenih podataka. Stoga smo u ovome prilogu u prvome redu nastojali skrenuti pažnju na niz osnovnih problema, markiranih tako da će se moći lakše prilaziti daljem istraživanju te sažimanju i objavljivanju rezultata proučavanja. A to utoliko više što je očito da proces od pred pola stoljeća nije dovršen, da neki elementi nisu nikada ni prestali biti problemom, a drugi su iskrsli i kao novi.

CROATIAN PARTICIPATION IN THE DIPLOMATIC RESOLUTIONS BY THE SECOND YUGOSLAVIA IN RESPECT OF SOME WESTERN CROATIAN PLACES (1943-1947)

Petar STRČIĆ

Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts, HR-10000 Zagreb, Strossmayerov trg 2

SUMMARY

From 1918 to the second World War a part of the eastern Adriatic coast was under the reign of the Kingdom of Italy. During the National Liberation War, particularly in 1944 as well as in 1945, a diplomatic-political conflict was taking place for the preservation of some successful war results. A significant share in these activities, which more or less ended with the Paris Peace Treaty in 1947, was contributed by a number of Croats (J. Broz Tito, Mons. Dr. A. Juretić, Mons. Dr. B.

²⁰ Na dan autorove revizije ovoga članka (1. 12. 1998.) zagrebački dnevnik Vjesnik (LIX, 18353, 1-2) objavio je izvještaj o susretu slovenskoga i hrvatskog ministra vanjskih poslova: "Granić i Frlec gotovo definirali granicu!".

Milanović, Dr. A. Mandić, Dr. I. Ribar, Dr. I. Smodlaka, etc.), by separate Croatian areas (e.g. Istra by suspending its ties with Italy), and by Croatia as a whole.

IZVORI I BIBLIOGRAFIJA

- Anić, N. (1988):** Dvanaesta dalmatinska udarna brigada. (Prva otočka). Supetar na Braču.
- Antić, V. (1978):** Oslobođenje Istre i pazinske odluke o sjedinjenju s domovinom. Rijeka.
- Antić, V. (1968):** Josip Pavlišić. U: Priključenje Istre Federalnoj Državi Hrvatskoj u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji 1943-1968. Rijeka.
- AVNOJ i savremenost (1984).** Naučni skup "Odluke AVNOJ-a - trajna osnova nacionalne ravnopravnosti, bratstva i jedinstva, socijalističkog samoupravnog zajedništva, razvoja i napretka naroda i narodnosti u Jugoslavije" (Sarajevo, 16, 17. i 18. novembra 1983). Sarajevo.
- Aprilski rat 1941 (1969).** Zbornik dokumenata. Beograd.
- Bebler, A. (1946):** Za pravedne granice nove Jugoslavije. Govori i izjave o Trstu, Julijskoj krajini i Slovenskoj Koruškoj. Beograd. Slovenski prijev. 1949, Ljubljana.
- Beltram, V., Gombač, M. (1997):** Iz razstave "Pariška mirovna pogodba in slovenska zahodna meja 1945-1947. Prizadevanja za oblikovanje slovenske zahodne meje v luči zapuščine Frana Zwittera". Pokrajinski muzej Koper, 25. september - 25. oktober 1997. Glasnik Znanstveno-raziskovalnega središča Republike Slovenije, 3. Koper.
- Benedetti, G. (1924):** La pace di Fiume dalla Conferenza diplomatiche e della lotta di Fiume. L'organizzazione inediti delle trattative, marittima, economica della città e del porto. Il testo integrale dal Trattato di Roma. Bologna.
- Beuc, I. (1969):** Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527-1945). Zagreb.
- Biber, D. (1981):** Tito - Churchill strogo tajno. Beograd-Zagreb.
- Bilandžić, D. (1979):** Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi. Zagreb.
- Boban, Lj. (1985):** Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941- 1943. Izvještaji informatora o prilikama u Hrvatskoj. Zagreb.
- Boban, Lj. (1988):** Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941-1943. Prva knjiga. Zagreb.
- Boban, Lj. (1995):** Granice Istre u programima hrvatskih političkih stranaka u Drugom svjetskom ratu. Pazinski memorijal, XIX, 23-24. Pazin.
- Bojić, M. (1983):** Šta govore dokumenti o Istri i Slovenskom primorju, NIN, XXXIV, 1709, 2. 10. 1983. Beograd.

- Borbe u Hrvatskoj (1952 i dalje).** Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom jugoslovenskih naroda ratu, t. 5. Beograd, Vojnoistorijski institut.
- Borbe u Sloveniji (1952 i dalje).** Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom jugoslovenskih naroda ratu, t. 6. Beograd, Vojnoistorijski institut.
- Bratulić, V. (1966):** Politički sporazumi između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS odnosno Jugoslavije nakon Rapalla, Jadranski zbornik, 6. Rijeka-Pula.
- Butorovič, R. (1975):** Sušak i Rijeka u NOB-u. Rijeka.
- Cadastre national de l'Istrie d'apres le Recensement du 1er Octobre 1945 (1945).** Sušak.
- Califfi, S. (1958):** Pola clandestina e l'esodo. Monfalcone.
- Carnier, P. A. (1982):** Lo sterminio mancato. La dominazione nazista nel Veneto orientale 1943-1945. Milano.
- Colella, A. (1958):** L'esodo dalle terre adriatiche - Riveliazioni statistiche. Roma.
- Collotti, E. (1959):** Il Litorale Adriatico nel Nuovo Ordine Europeo 1943-1945. Milano.
- Conseil des Ministres des Affaires Etrangères (1946).** Commission d'experts pour l'etude de la question de la frontiere italo-yougoslave. Repport. Palais du Luxemburg. Paris.
- Čulinović, F. (1968a):** Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas. Zagreb.
- Čulinović, F. (1968b):** Državnopravno značenje odluka o priključenju Istre Hrvatskoj odnosno Jugoslaviji. U: Priključenje Istre Federalnoj Državi Hrvatskoj u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji 1943-1968. Rijeka.
- Čulinović, F. (1970):** Okupatorska podjela Jugoslavije. Beograd.
- Darovec, D. (1992):** Pregled zgodovine Istre. Koper.
- Darovec, D. (1993):** Rasegna di storia istriana. Koper.
- Darovec, D. (1996):** Pregled istarske povijesti. Pula.
- Deakin, F. W. (1968):** Storia della Repubblica di Salò. Torino. I knj. 1-2, 1970.
- De Castro, D. (1981):** La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954. Volume primo, Ceni riassuntivi di storia della Venezia Giulia sotto il profilo etnico-politico. Il dissolvimento della Venezia Giulia e la fase statica del problema. Volume secondo, La fase dinamica. Trst. Napose usp. lit. u knj. 2, na str. 1051-1066.
- Dedijer, V. (1948):** Pariska konferencija. Beograd.
- Dedijer, V. (1953):** Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju. Beograd. Talijanski prijev. 1953, slovenski prijev. 1972.
- Degan, Đ. (1984):** Identitet i kontinuitet jugoslavenske države s obzirom na odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a. U: AVNOJ i savremenost. Naučni skup "Odluke

AVNOJ-a - trajna osnova nacionalne ravnopravnosti, bratstva i jedinstva, socijalističkog samoupravnog zajedništva, razvoja i napretka naroda i narodnosti u Jugoslavije" (Sarajevo, 16, 17. i 18. novembra 1983). Sarajevo.

- Degan, D. (1995):** Spor o granicama sa Slovenijom. Pravni domašaji historijskih argumenata. Pazinski memorijal, XIX, 22-24. Pazin.
- De Simone, P. (1961):** Dalla Conferenza della pace la condanna all'esodo. Gorizia.
- Drndić, L. (1978):** Oružje i sloboda Istre 1941-1943. Zagreb-Pula. Talijanski prijev. 1981, Rijeka.
- Dorđević, S. V. (1967):** O kontinuitetu države. Beograd.
- Ferenc, T. (1967):** Kapitulacija Italije in narodnooslobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor.
- Ferenc, T. (1965/66):** Ustanovitev Operacijske zone "Jadransko primorje" jeseni 1943. leta. Zgodovinski časopis, 29-30. Ljubljana.
- Ferenc, T. (1983):** Stiki in sodelovanje med slovenskimi in hrvaškim narodno-osvobodilnim gibanjem v Istri. Buzetski zbornik, 6. Buzet.
- Giron, A. (1995):** Međunarodni položaj Istre od 1941. do 1945. godine. Pazinski memorijal, XIX, 23-24. Pazin.
- Giron, A., Strčić, P. (1993):** Poglavnikomom Vojnom uredu. Treći Reich, NDH, Sušak-Rijeka i izvješće dr. Oskara Turine 1943. Rijeka.
- Giron, A., Strčić, P. (1995):** Zaobići Ingridstellung. Riječko područje u završnici Drugoga svjetskog rata. Rijeka.
- Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske 1939 - 26. VII. - 1940 (1940).** Zagreb.
- Gombač, B. M. (1997):** Fran Zwitter (1905-1988). Glasnik Znanstveno-raziskovalnega središča Republike Slovenije, 3. Koper.
- Gombač, M. (1997):** Zapuščina akademika prof. dr. Frana Zwittera. Glasnik Znanstveno-raziskovalnega središča Republike Slovenije, 3. Koper.
- Grafenauer, B. (1992):** Miti o "Istri" in resnica istrskega poluotoka. Izvori različni, pa vsi enako "bosi". TV 15 svobodna misel, XXX, 7, 10. 4. 1992. Ljubljana.
- Grah, I. (1992):** Istarska crkva u ratnom vihoru (1943-1945). Pazin.
- Grgurević, D. (1964):** Devetnaesta sjeverodalmatinska divizija. Zagreb.
- Grizelj, J. (1983):** Kako smo izgubili i vratili Istru. 40 godina Istre u Jugoslaviji. NIN, XXXIV, 1708, 25. 9. 1983. Beograd.
- Guček, M. (1959):** Čakaj prihodnje pomladi. Koper.
- Guzej, G. (1998):** Čeri "piranske" Savudrije. Lakmusov papir dobrososedskih odnosov. Primorske novice, LII, 8. 5. 1998. Koper-Nova Gorica.
- Index patronymique (1946).** Supplement en Cadastre national de l'Istrie d'apres le Recensement du 1-er Octobre 1945. Sušak.
- Intersimone, G. (1970):** L'Italia ed il trattato i pace del 10 febbraio 1947. Roma.
- Jaman, N. (1985):** Ugovori između Italije i Jugoslavije nakon II svjetskog rata. Dometi, XVIII, 1-2-3. Rijeka.

- Jelić-Butić, F. (1977a):** Ustaše i NDH. Zagreb.
- Jelić-Butić, F. (1977b):** Istra i Rijeka u politici NDH nakon kapitulacije Italije. Pazinski memorijal, 7. Pazin.
- Jelić, I. (1972):** Komunistička partija Hrvatske 1937-1941. Zagreb.
- Jončić, K. (1984):** Narodnosti Jugoslavije od odluka AVNOJ-a do ustava 1974. godine. U: AVNOJ i savremenost. Naučni skup "Odluke AVNOJ-a - trajna osnova nacionalne ravnopravnosti, bratstva i jedinstva, socijalističkog samoupravnog zajedništva, razvoja i napretka naroda i narodnosti u Jugoslavije" (Sarajevo, 16, 17. i 18. novembra 1983). Sarajevo.
- Jovanović, V. M. (1950):** Rapallski ugovor 21. novembra 1920. Zbirka dokumenata. Zagreb, Beograd.
- Kaltenegger, R. (1993):** Operationszone "Adriatisches Küstenland" - der Kampf im Trieste, Istrien und Fiume - 1944-1945. Graz.
- Kaltenegger, R. (1996):** Zone d'operazione Littorale Austriaco. La battaglia per Trieste, l'Istria e Fiume. Gorizia.
- Kardelj, E. (1946):** Članci i govori iz narodnooslobodilačke borbe (1941-1945). Sarajevo.
- Kardelj, E. (1947):** Govori na pariskoj konferenciji. Beograd. Slovenski prijev. 1948, Ljubljana.
- Klaić, N. (1972):** Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine. Zagreb.
- Klen, D. (1955):** Neki dokumenti o svećenstvu u Istri između dva svjetska rata. Zagreb.
- Kljaković, V. (1972):** Titova politika prema saveznicima u pitanju Istre i Slovenskog primorja 1941-1944. Časopis za suvremenu povijest, IV, 2. Zagreb.
- Kljaković, V. (1976):** Tito i Istra. Aspekti borbe za vraćanje Istre u sastav Jugoslavije. Pazinski memorijal, 4. Pazin.
- Kljaković, V. (1979):** Pitanje savezničkog iskrcavanja na Balkan (1939-1945). Vojnoistorijski glasnik, 3. Beograd.
- Knezović, L., Ćurin, I. (1977):** Deseta dalmatinska udarna brigada. Split.
- Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj (1969).** Zagreb.
- Kostić, U. (1978):** Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta 1945. Ofanziva jugoslovenske 4. armije. Beograd.
- Krizman, B. (1975):** Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941. Diplomatsko-historijski pregled. Zagreb.
- Krizman, B. (1981):** Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu. Dokumenti, knjiga 1, 1941-1943. Zagreb.
- Krizman, B. (1983):** Ustaše i Treći Reich, 1. Zagreb.
- Krizman, M. (1995):** Međunarodni odnosi i problemi oko zajedničkih granica i političkog statusa Istre od 1945. do 1947. godine. Pazinski memorijal, XIX, 23-24. Pazin.

- La questione della Venezia Giulia (1945).** Risposta a un articolo del diplomatico jugoslavo J. Smodlaka. Venezia.
- Le Marche Julienne (1945).** Etude de geographie politique. Sušak.
- Leković, M. et al. (1978):** Titove istorijske odluke 1941-1945. Beograd.
- Mandić, A. (1953):** Fragmenti za ujedinjenje. Zagreb.
- Marjanović, M. (1960):** Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914-1917. Zagreb.
- Matković, H. (1995):** Istra i Rijeka u dokumentima izbjegličke vlade (1941-1945). Pazinski memorijal, XIX, 23-24. Pazin.
- Međunarodni ugovori 1941 (1942).** Nezavisna Država Hrvatska. Zagreb.
- Memorandum Oblasnog Narodnog odbora** za Istru Savezničkoj komisiji za ispitivanje granične linije između Jugoslavije i Italije (1946). Zagreb. Francuski, engleski, ruski prijev.
- Meštrović, I. (1961):** Uspomene na političke ljude i događaje. Buenos Aires.
- Miculian, A. (1991):** Historiografija i publicistika o egzodusu: kritička opažanja. Pazinski memorijal, knj. XXII, 22. Pazin.
- Mikolić, M. (1975):** Neka pitanja iz odnosa ZAVNOH-a prema Istri (rujan 1943 - svibanj 1944). Jadranski zbornik, 9. Pula-Rijeka.
- Mikolić, M. (1977):** NOP Istre jesen 1943 - jesen 1944. godine. Pazinski memorijal, 5. Pazin.
- Milanović, B. (1973):** Hrvatski narodni preporod u Istri, knj. 2. Pazin.
- Milardović, A. (1992):** Dokumenti o državnosti Republike Hrvatske. Zagreb.
- Mirković, M. (1963):** Tri etničke linije, Problemi sjevernog Jadrana. Zbornik Sjeverojadranskog instituta, 1. Rijeka.
- Molotov, V. (1946):** Reči na parižkoj mirovnoj konferenciji. Ijul-oktjabr 1946. Moskva.
- Munić, D. (1975):** Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Centar za znanstveni rad Rijeka (Sjeverojadranski institut). (Uz tridesetu godišnjicu osnutka i djelovanja). Jadranski zbornik, 9. Pula-Rijeka.
- Nešović, S. (1973):** Britanske namere za iskrcavanje u Istri. Dokumenti. NIN, XXIII, 1194-1197, 25. XI., 2., 9. i 16. XII. 1973. Beograd.
- Nešović, S. (1974-1977):** Gli alleati, l'Istria e la L.P.L. nel 1944-1945. Quaderni, 4. Rovinj.
- Nešović, S. (1978):** Velika trojica oči u oči. Nesporazumi oko drugog fronta. Beograd.
- Nešović, S., Petranović, B. (1983):** AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945. Beograd.
- Ničota, M. (1998):** Granić i Frlec gotovo definirali granice! Vjesnik, LIX, 18353, 1-2. Zagreb.

- Oslobodilački rat** naroda Jugoslavije 1941-1945, Beograd, knj. 1, Od sloma stare Jugoslavije do Drugog zasjedanja AVNOJ-a, 1957, 2. dop. izd., 1963, knj. 2, Od Drugog zasjedanja AVNOJ-a do konačne pobjede, 1958, 2. dop. izd., 1965.
- Pazinski memorijal (1995)**, XIX, 23-24. Pazin.
- Petešić, C. (1992)**: Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941-1945. Zagreb.
- Petranović, B. (1981)**: Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu. Dokumenti, knjiga 2, 1943-1945. Zagreb.
- Petranović, B., Zečević, M. (1985)**: Jugoslavija 1918-1984. Zbirka dokumenata. Beograd.
- Pirjevec, J. (1995)**: Jugoslavija. Nastanak, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper.
- Plenča, D. (1962)**: Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata. Beograd.
- Pleterski, J. (1965)**: Delo dr. Frana Zwittera za rešitev mejnih vprašanj. Zgodovinski časopis, 6. Ljubljana.
- Pleterski, J. (1973)**: Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe. Časopis za suvremenu povijest, V, 3. Zagreb.
- Pleterski, J. (1974)**: Perspektiva federativnog ujedinjenja u novoj Jugoslaviji kao faktor narodnooslobodilačke borbe. U: Zbornik radova naučnog skupa AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini 1942-1943. Sarajevo.
- Plovanić, M. (1984)**: O Rijeci od 1943. do 1945. s posebnim osvrtom na "Liburniste" i "Autonomaše Zanelijane". Pazinski memorijal, 13. Pazin.
- Plovanić, M. (1985)**: Talijanski pokret otpora i građanske političke grupacije u Rijeci pred oslobođenje 1945. Dometi, XVIII, 1-2-3. Rijeka.
- Povijest Rijeke (1988)**. Rijeka.
- Povijest Saveza komunista Jugoslavije (1985)**. Beograd.
- Priključenje Istre** Federalnoj Državi Hrvatskoj u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji 1943-1968 (1968). Rijeka.
- Prvo i Drugo zasjedanje** Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja Jugoslavije (26. i 27. novembra 1942; 29. i 30. novembra 1943) (1953). Po stenografskim beleškama i drugim izvorima. Beograd.
- Rački, A. (1929, 1990)**: Povijest grada Sušaka, Sušak 1929. Rijeka.
- Raztresen, M. (1998)**: Savudrija, kje si? Primorske novice, LII, 8. 5. 1998. Koper-Nova Gorica.
- Reljić, S., Mihaljčić, Đ. (1973)**: Dr. Ivan Ribar i sinovi. Život i djelo. Zagreb.
- Ribar, I. (1948)**: Politički zapisi, 1. Beograd.
- Ribar, I. (1949)**: Politički zapisi, 2. Beograd.
- Ribar, I. (1951)**: Politički zapisi, 3. Beograd.
- Ribar, I. (1952)**: Politički zapisi, 4. Beograd.
- Ribarić, D. (1969)**: Borbeni put 43. istarske divizije. Zagreb.

- Rocchi, F. (1970):** L'esodo dei giuliani, fiumani e dalmati. Roma.
- Rocchi, F. (1990):** L'esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati. Roma.
- R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni (1976).** Korespondencija 1906-1941, sv. 1, 1906-1908, sv. 2, 1918-1941. Zagreb - London.
- Scotti, G., Giuricin, L. (1975):** Rossa una stella. Storia del battaglione italiano "Pino Budicin" e degli Italiani dell' Istria e di Fiume nell'Esercito Popolare di Liberazione della Jugoslavia. Rovinj.
- Scotti, G., Giuricin, L. (1979):** Crvena zvijezda na kapi nam sja. Borbeni put talijanskog bataljona "Pino Budicin" i Talijana Istre u Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. Rijeka.
- Sirotković, H. (1971):** Rimski "ugovori" Mussolini-Pavelić od 18. svibnja 1941. g. Kamov, II, 15. Rijeka.
- Sirotković, H. (1978):** Državnopravno značenje odluka Okružnog NOO-a za Istru, ZAVNOH-a i AVNOJ-a o sjedinjenju Istre s Hrvatskom i Jugoslavijom. Dometi, XI, 9-10-11. Rijeka.
- Sirotković, H. (1979):** Povijesne odluke o ujedinjenju Istre s domovinom ujesen 1943. godine. Zbornik Pravnog fakulteta, 1-2. Zagreb.
- Sirotković, H. (1983):** Državnopravno značenje odluka Okružnog NOO-a za Istru, ZAVNOH-a i AVNOJ-a o sjedinjenju Istre s Hrvatskom i Jugoslavijom. Pazinski memorijal, 12. Pazin.
- Sirotković, H. (1994):** ZAVNOH i pazinske odluke o sjedinjenju Istre s domovinom iz rujna 1943. godine. Vjesnik HAZU, III, 3-4. Zagreb.
- Sirotković, H. (1995):** ZAVNOH i pazinske odluke o sjedinjenju Istre s domovinom iz rujna 1943. godine. Pazinski memorijal, XIX, 23-24. Pazin.
- Slovenska Istra v boju za svobodu (1976).** Prispevki in gradivo za krajevno zgodovino. Koper.
- Smodlaka, J. (1944):** O razgraničenju Jugoslavije s Italijom. Nova Jugoslavija, 7-10, lipanj-srpanj 1944.
- Strčić, P. (1965):** Sjeverojadranski institut za etničke odnose, historiju i ekonomiju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti-Rijeka. U povodu 25-godišnjice osnutka. Istarski mozaik, III, 4-5. Pula.
- Strčić, P. (1978a):** Vanjskopolitička borba Josipa Broza Tita za Istru od 1941. do 1945. godine. Rijeka. Hrvatski, talijanski.
- Strčić, P. (1978b):** Vanjskopolitička borba Josipa Broza Tita za Istru od 1941. do 1945. godine. Prilog za bibliografiju. Dometi, XI, 9-10-11. Rijeka.
- Strčić, P. (1979a):** Dr. Ante Mandić, kraljevski namjesnik iz Kastavščine (1945). U povodu objavljivanja sjećanja dra Vladimira Velebita objavljenih u našem listu. Glas Istre, XXXVI, 286-288, 10.-12. 12. 1979. Pula.
- Strčić, P. (1979b):** Dr. Ante Mandić, kraljevski namjesnik iz Kastavščine (1945). Novi list, XXXIII. Rijeka.

- Strčić, P. (1980):** Štampana riječ o otporima i borbama. Radnički, antifašistički, komunistički i narodnooslobodilački pokret Istre, Kvarnerskog primorja i Gorskog kotara. Prilog bibliografiji. Knjige i brošure. Rijeka.
- Strčić, P. (1981):** Glavna uprava za novooslobođene krajeve. Opatijska komuna, III, 33, 24. 11. 1981. Opatija.
- Strčić, P. (1982):** Neki vanjskopolitički aspekti Titove borbe za Istru 1943-1945. U: Tito u našem kraju. Istra-Hrvatsko primorje-Gorski kotar. Rijeka.
- Strčić, P. (1983a):** AVNOJ i odluka o sjedinjenju otuđenih hrvatskih i slovenskih krajeva, Arhivski vjesnik, 26. Zagreb.
- Strčić, P. (1983b):** Dani prijeloma. Značenje odluka o sjedinjenju Istre s maticom zemljom. Istra, XXI, 5. Pula.
- Strčić, P. (1989a):** Odluka o sjedinjenju otuđenih hrvatskih i slovenskih krajeva, Pazinski memorijal, XIII, 18, 1. Pazin.
- Strčić, P. (1989b):** O nekim antirodoljubnim i antidomovinskim pojavama. Primjer Dobrice Čosića u "Il Tempo". Naše teme, XXXIII, 11. Zagreb.
- Strčić, P. (1992a):** Darko Darovec, Novija povijest u "Pregledu zgodovine Istre". Časopis za suvremenu povijest, XXIV, 2. Zagreb.
- Strčić, P. (1992b):** Povijest XIX. i XX. st. u "Pregledu zgodovine Istre" Darka Darovca, Koper 1992. Zgodovinski časopis, XXXXVI, 4. Ljubljana.
- Strčić, P. (1994a):** Povijesni okvir za donošenje odluka o sjedinjenju Istre s maticom-domovinom Hrvatskom 1943. Vjesnik HAZU, III, 3-4. Zagreb.
- Strčić, P. (1994b):** Zaključek stoletnega procesa. Združitev hrvaške Istre z maticodomovino 1943. Primorska srečanja, XIX, 155. Nova Gorica.
- Strčić, P. (1996/97):** Nekoliko znamenitih pripadnika istarske obitelji Mandić. U: Ivan Matetić Ronjgov, Zbornik, 5. Rijeka.
- Stuhlpharrer, K. (1979):** Le zone d'operazione Prealpi e Litorale Adriatico 1943-1945. Gorizia.
- Stulli, B. (1953):** Jadranski institut. U: Rijeka. Geografija-entologija-ekonomija-saobraćaj-povijest-kultura. Zbornik. Zagreb.
- Šepić, D. (1983):** Vlada Ivana Šubašića. Zagreb.
- Šlabek, S. (1991):** Banovina Hrvatska (26. VIII. 1939. - 10. I. 1941.). Pravno-povijesni pregled. 2. izd. Kutina.
- Tintor, S. (1968):** Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija. Zagreb.
- Tito, J. B. (1959-1972):** Govori i članci, 1-22.
- Tito, J. B. (1978):** Sabrana djela. Beograd.
- Trattato di Roma (1924).** Bologna.
- Tuđman, F. (1960):** Stvaranje socijalističke Jugoslavije. Historijska studija i pregled razvoja socijalističkog i oslobodilačkog rata jugoslavenskih naroda. Zagreb.
- Tuđman, F. (1963):** Okupacija i revolucija. Dvije rasprave. Zagreb.

Vjesnik, LIX, 18160, 16. 5. 1998. Zagreb. Podobnik za oštrije stavove pri definiranju granice s Hrvatskom. Marjan Podobnik, potpredsjednik slovenske vlade, izjavio je da je Hrvatska nakon zadnjega rata dobila Istru na račun toga što je Slovenija izgubila Trst.

Vlahov, D. (1978): Historijska sjednica u Pazinu. Prilog diskusiji o razvoju narodne vlasti u Istri 1943. godine. Dometi, XI, 9-10-11. Rijeka.

Zapisi dra Josipa Smodlake (1972). Zagreb.

Zbornik dokumenata o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, t. II, knj. 10 (1949 i dalje). Beograd.

Zbornik dokumenata o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, t. II, knj. 11 (1949 i dalje). Beograd.

Zbornik Drugog pomorskog obalnog sektora Mornarice NOVJ (1975). Izdanje u povodu tridesete godišnjice pobjede nad fašizmom. Rijeka.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (1964). Zbornik dokumenata 1943. Zagreb.